

- ²⁹ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139; Масленников Н. А. Указ. соч. — С. 8; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 128; Кастанаян Е. Г. Указ. соч. — С. 265—266.
- ³⁰ Русьева А. С., Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 266.
- ³¹ *Plut.* X, 14.
- ³² Kroeber A. L. *Process and Pattern in Culture*. — Chicago: 1964. — Цит. по ст.: Adams W. Y. *Invasion, Diffusion, Evolution // Antiquity*. — Sept. 1968. — Vol. 62. — N 167. — P. 194—215.
- ³³ Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — 1903. — Вып. 8. — С. 17.
- ³⁴ Генинг В. Ф., Генинг В. В. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — Киев, 1985. — С. 136—152.
- ³⁵ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139.
- ³⁶ Генинг В. В., Генинг В. Ф. Указ. соч. — С. 140.
- ³⁷ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139.
- ³⁸ Robinson D. *Excavation of Olinthus*. — Baltimore: 1942. — XI. — P. 124, left.
- ³⁹ Kurtz D. S., Boardman J. *Op. cut.*, — P. 384.
- ⁴⁰ Русьева А. С., Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 266—268.
- ⁴¹ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 94—95.

А. І. КУДРЕНКО

Благоустрій міст Північного Причорномор'я в I—IV ст. н. е.

Під благоустроєм міст ми розуміємо проведення ряду робіт і заходів для створення здорових, зручних умов життя, що відповідають естетичним нормам конкретного суспільства. До них належать: розробка оптимальних планувальних рішень міст і окремих споруд, грамотне інженерне рішення вулиць, розраховане на забезпечення нормальних умов руху, очистки і т. ін. Цим же цілям відповідають оздоблення вулиць, площ, окремих споруд, створення сприятливих умов їх функціонування.

Так, що Вітрувій відзначав, що «громадські споруди бувають трьох видів: одні служать для захисту, другі — для релігії, а треті — для благоустрою. До останнього відносяться будівництво для потреб населення громадських місць, гаваней, ринків, портів, лазень, театрів, місць для прогулянки і всього того, що влаштовують для подібних цілей в громадських місцях»¹.

Особливу роль при цьому відіграє рівень інженерного обладнання території міст, санітарно-гігієнічний стан їх повітряних басейнів, ґрунту; роботи по упорядкуванню доріг, вулиць, площ; укріплення берегової лінії, схилів, влаштування терас; прокладка і спорудження мереж водопостачання, заходи по озелененню, поліпшення мікроклімату; санітарна очистка міст та ін.²

Питання благоустрою античних міст Північного Причорномор'я в комплексі до цього часу не стали предметом спеціального дослідження. Лише окремі компоненти розглядалися спеціалістами.

Серед найбільш важливих розробок слід відзначити праці, присвячені водопостачанню Ольвії³, загальній характеристиці архітектури і містобудування Ольвії⁴, домобудуванню і ордерній архітектурі Північного Причорномор'я античної епохи⁵, будівництву і архітектурі Пантікапею⁶, розпису боспорських склепів⁷. Сюди ж відносяться і численні публікації, присвячені окремим містам чи пам'яткам, наприклад, термам Пантікапея, Херсонеса і Харакса⁸. Однак, незважаючи на відносно багату фактологічну базу, ми далеко не завжди можемо одержати достатньо повне уявлення про ту чи іншу галузь благоустрою та її деталі.

У даній праці спробуємо узагальнити наявні розрізнені дані про загальні види благоустрою — про горизонтальне та вертикальне планування, водопостачання і каналізацію міст, упорядкування житлових будинків у північнопричорноморських містах — та простежити основні

зміни, що сталися в цій галузі в перші сторіччя нашої ери порівняно з попереднім елліністичним часом.

Загальнопланувальні рішення старих міст, заснованих в VI—V ст. до н. е., в перші сторіччя нашої ери, очевидно, не передбачали якихось особливих заходів з метою поліпшення їх побуту. Більше того, як можна судити з благоустрою Ольвії, планування в ряді випадків погіршилося — у забудові з'являлася скупченість, тіснота, хаотичність.

Яскравий опис Ольвії кінця I ст. н. е. залишив Діон Хрисостом. В своїй Борисфенітській промові він відзначав «поганий вигляд споруд і тісне розташування міста на невеликому просторі, котре було густо забудоване будиночками майже без проміжків»⁹. Ці дані підтвердилися розкопками Нижнього міста Ольвії, зокрема на ділянці НГ¹⁰. Не поліпшував аерації міста і комплекс гончарних печей, розміщений відразу ж за його низькою північною стіною з найбільш постійної підвітряної сторони¹¹.

Подібне становище не було загальноприйнятим. По-перше, в Ольвії у перших сторіччях нашої ери на відміну від ряду інших античних міст нове будівництво здійснювалося в обмежених рамках, територія міста скоротилася вдвічі.

По-друге, деградація забудови охоплювала не всі райони міст. Спорудження в цей період, наприклад, у Пантікапеї терас на схилах гори Мітрідата засвідчує, що в місті поліпшилося планування центральної частини. Але на відміну від попереднього часу це відносилось переважно до елітарних районів, у тому числі римських цитаделей. Це особливо добре простежується в Херсонесі, де в одній з центральних частин квартали були неукрупнені¹², що позитивно позначилося на загальному планувальному рішенні.

Безперечно також, що в перші сторіччя нашої ери в місцях розташування римських військ створювалися комплекси суспільно-адміністративного призначення. Але конкретних підтверджень цьому ми не маємо. По-іншому планувалися нові міста, зокрема такі, як Ілурат¹³.

За наявними даними, упорядкування вулиць особливих змін не зазнало. Нам ще не відомі приклади виділення проїжджої частини або спеціальних кам'яних викладок для переходу через неї, як це було в Помпеях¹⁴. Очевидно, велика увага приділялася лише проблемі забезпечення надійних стічних пристроїв. Вулиці античних північнопричорноморських міст зберегли переважно свої попередні розміри: ширина 1,5—6 м. Їх продовжували покривати керамічними уламками, щебенем, але поряд з цим більшого поширення набуває викладення плитами. Залишки вулиць відкриті практично в усіх античних містах.

Так, у Тірі вулиці мали ширину 2—2,5 м; під їх вимостками із плит чи керамічного бою проходили водостоки¹⁵.

Ширина вулиць в Ольвії становила 3—4 м, а Херсонесі — 4—6 м, Пантікапеї — 1,5—2,85 м, особливою останнього є переважання вулиць-драбин¹⁶.

Вертикальне планування охоплює ряд заходів, до яких в сучасному розумінні належать: організація стоку поверхневих вод (опадів) з міських територій; забезпечення допустимих схилів міських вулиць, площ і перехресть для зручного пересування; створення сприятливих умов для розташування споруд; надання рельєфу найбільшій тектонічній виразності. Але необхідно відзначити, що в цей період лише формувалися ці завдання. Наприклад, ще Платон, ведучи розмову про завдання астіномів, вказував, що вони «повинні турбуватися й про добрий стік дощових вод...»¹⁷

Звісно, далеко не всі з перерахованих робіт виконувалися в усіх центрах і в необхідних обсягах. Найбільш повне відображення комплексу цих робіт знайшов у Пантікапеї, де на схилах акрополя в перші сторіччя велось їх активне терасування¹⁸. Воно повністю відповідало завданню надання рельєфу найбільшій архітектурній виразності, ство-

ренню сприятливих умов для розташування будівель і житлових будинків, сприяло зменшенню кутів підйому вулиць, забезпечуючи можливість їх розв'язання як у вигляді пандусів, так і драбин. Цим Пантікапей істотно відрізнявся від інших північнопричорноморських центрів, де терасування якщо і застосовувалося, то в значно менших масштабах.

Спорудження терас забезпечувало стік атмосферних опадів для попередження їх руйнування. Для цього вимощувалися вулиці, обладнані відкриті кювети або водостоки закритого типу. При розкопках виявлено поки що споруди саме останнього виду.

У зв'язку з більш спокійним рельєфом міста менше зусиль вимагало розв'язання питань щодо вертикального планування в Херсонесі. Схили і перепади висот значно менші, ніж в Пантікапеї або Ольвії. Відповідно менші перепади між суміжними терасами як у північній, так і в південній частинах. Однак недостатня дослідженість, передусім археологічна, контактів терас, захованих, як правило, під середньовічними залишками, не дає можливості зробити якісь конкретні висновки щодо будівництва терас у місті у перші сторіччя нашої ери.

Повніші дані є у нас про влаштування стоку атмосферних опадів. У перші сторіччя нашої ери тут прокладаються і нові канали. Однак, очевидно, в цей час продовжували використовувати систему водостоків елліністичного періоду.

В Ольвії, яка на відміну від Херсонеса мала значні перепади висот між Нижнім і Верхнім містом, заходи по вертикальному плануванню повинні були відіграти значну роль, але вони, судячи з наявних даних, не проводилися. Терасування тут було здійснено лише в II — першій половині III ст. нашої ери під час будівництва у Верхньому місті римської цитаделі. При спорудженні останньої в Ольвії, як і в Пантікапеї, майже повністю вибиралися культурні нашарування більш раннього часу¹⁹. Терасне будівництво тут простежується з північно-західного та північно-східного схилів, однак у значно менших масштабах, ніж у Пантікапеї²⁰. При цьому враховувалася необхідність організації водозбору.

Терасне місто Ольвії, за відомими даними, у перші віки нашої ери суцільної забудови не мало. Його нижня частина органічно ввійшла до складу Нижнього міста, культурний шар якого значно підвищився, а верхня — до складу цитаделі. Чи були тут якісь спеціальні споруди-підпори для захисту схилу цитаделі, поки що невідомо.

Через обмеженість масштабів розкопок ми маємо нечисленні матеріали про вертикальне планування Тіри. Хоча наявність тут впорядкованих терас безсумнівна — достатньо зівставити місця розкопок п. Нікореску і В. А. Шахназарова з розкопками Л. Д. Дмитрова, А. І. Фурманської, І. Б. Клеймана, С. Д. Крижицького. Значний перепад висот — близько 4,5 м на невеличкій ділянці при наявності, і на верхній, і на нижній терасах будівельних залишків свідчить про те, що без спеціального терасування тут навряд чи можна було обійтися. Слід також відзначити, що і в рамках одного кварталу перепад висот доходив до 1,3 м. У Тірі, як і в інших північнопричорноморських містах, функції підпорних стін терас часто виконували тильні стіни житлових будинків²¹.

Як видно з вертикального планування північнопричорноморських міст у перші сторіччя нашої ери, найбільша увага цьому приділялася у Пантікапеї, очевидно, в Тірі, менша — в Херсонесі та Ольвії. Принципово нових прийомів тут не простежується, переважно використовуються прийоми попереднього часу.

До завдань санітарного впорядкування входить створення ефективних систем водопостачання і каналізації, санітарно-побутових споруд, ліквідація твердих відходів, забезпечення необхідних умов аерації та інсоляції тощо.

Цими питаннями займалися певні магістратури античного міста. Так, наприклад, за даними епіграфіки і літературної традиції (Arist.

Ath. Polit. VI, 5, 3) нам відомо, що в містах існували спеціальні по-печителі джерел. Широким було коло обов'язків астиномів, які мали «...турбуватися про міські і приміські джерела, щоб вони були чисті, і канали, що впадають і витікають з них, не засмічувалися... переписати всі наявні цистерни... І слідкувати за тим, щоб господарі тримали цистерни закритими і жодна з існуючих раніше не була засмічена. Астиноми хай слідкують за громадськими відхожими місцями за стоками з них...»²²

Перед розглядом спеціальних видів благоустрою нагадаємо, що забезпечення сприятливих умов для ефективної аерації і інсоляції реалізувалися переважно при закладанні міст чи їх корінних пере-плануваннях. За нашими даними, великомасштабні заходи такого роду в північнопричорноморських містах в перші сторіччя не проводилися. Перебудови носили здебільшого приватний характер і могли поліпшувати лише умови одного-двох кварталів. Інакше кажучи, в цей період згадані види благоустрою могли кардинально вирішуватися лише в новозаснованих містах і поселеннях, а також під час будівництва цитаделей. Так, відкриті залишки вулиць в Ольвійській цитаделі і на Козирському поселенні були прокладені в напрямках, сприятливих для аерації²³.

Найбільш показовим є у цьому відношенні Ілурат. Тут вулиці розміщувалися таким чином, щоб забезпечувати переважну циркуляцію теплих південно-східних вітрів і перешкоджати холодним північно-східним²⁴.

У зв'язку з цим слід відзначити, що орієнтація вулиць у містах з регулярним плануванням не за сторонами світу, а за проміжними румбами була поширена в античному світі (Мілет, Херсонес, Геркуланум, Тимгад та ін.). Дотримувалися цієї традиції певною мірою і в Північному Причорномор'ї. При такій орієнтації вулиць створювалися достатньо сприятливі умови для належної інсоляції житлових будинків. Дійсно, основні житлові групи всіх розкопаних донині будинків мали переважно південну, південно-західну чи південно-східну орієнтацію, рідше північну.

Звідси випливає, що неправомірно в діагональній орієнтації вулиць вбачати лише прояв римських містобудівних традицій. Крім того, за рекомендаціями Вітрувія, вулиці слід було орієнтувати, по-перше, за сторонами світу і, по-друге, з урахуванням рози вітрів розміщувати так, щоб перешкодити вільному руху повітряних потоків (Vitruv. I, 6, 1). На практиці цих рекомендацій не завжди дотримувалися.

Водопостачання і каналізація північнопричорноморських міст у перші сторіччя нашої ери здійснювалися так само, як і в попередній час. Особливих змін, характерних для римської будівної школи, в Північному Причорномор'ї поки що не виявлено, у тому числі і при новому будівництві.

Але ж слід відзначити, що в цей період гідросистеми, як правило, будували заново з ряду причин: зменшення дебету джерел, збільшення населення та товщини культурних нашарувань і підвищення, тим самим, рівня поверхні, зношення і руйнування старих систем. Так, осолення води в криницях Херсонеса викликало необхідність будівництва нової гідросистеми, якою в місто подавалася вода з Гераклейського п-ва²⁵.

Водопостачання здійснювалося за допомогою криниць і каптажу джерел, звідки по самостійних водопровідних системах вода надходила в цистерни, вуличні фонтани, окремі найбагатші будинки. Цистерни, природно, не завжди були зв'язані з водопроводами. Вони могли існувати окремо і наповнювалися або привізною водою, або атмосферними опадами. Зберігалася вода і в великих керамічних посудинах.

Залишки водопостачальних систем відкриті в багатьох північно-

причорноморських містах: в Ольвії²⁶, Херсонесі і практично у всіх великих центрах Боспора²⁷.

Таким чином, для Північного Причорномор'я характерним є влаштування колодязів, часто з використанням дерев'яних зв'язок, цистерн, вирубаних частково в скельній основі чи цілком викладених з каменю, а також водопровідних ліній у вигляді керамічних трубопроводів, іноді розміщених у кам'яних каналах.

Відзначимо, що коли для водостоків попередніх часів характерне влаштування бокових стінок по постелистих системах кладок, то в перші століття нашої ери поширюються орфостатні системи.

Як правило, водостоки відводили воду за межі оборонних стін. Однак відомі приклади влаштування поглинаючих колодязів. Один з них відкрито, зокрема, в Тірі в південному будинку, який прилягав до I Поперечної вулиці.

З появою римлян в північнопричорноморських містах поширюються терми. Їх залишки відкриті в Херсонесі і деяких садибах його хори, в Хараксі, Пантікапеї²⁸, Фанагорії, Кепак. Природньо, за своїми розмірами, набором приміщень, багатством оформлення північнопричорноморські терми неможливо порівняти з такими комплексами, як, наприклад, терми Діоклетіана, Каракалли або Трояна в імператорському Римі.

Терми в містах Північного Причорномор'я були невеликими. Так, якщо загальна площа терм в Римі складала близько 450×450 м², то у найбільших з розкопаних у Північному Причорномор'ї терм у Хараксі площа не перевищувала 25×15 м². Північнопричорноморські терми, при неповному наборі власне лазневих приміщень — аподитерія, фригідарія, тепідарія, кальдарія і, можливо, в деяких випадках лаконіка, могли мати всього одне-два приміщення, у тому числі, можливо, невелику палестру для відпочинку і гімнастичних вправ. У них цілком виразно простежується нетипова для великих римських терм абсолютна перевага лазневого комплексу. В конструктивно-технічному відношенні терми Північного Причорномор'я будували на високому рівні з використанням для опалення системи гіпокаустів, випаленої цегли, керамічних труб, арокних конструкцій і конструкцій у вигляді склепіння. Інакше кажучи, тут використовувався значною мірою арсенал засобів римської будівельної техніки.

Наявність значної кількості попелу в культурних нашаруваннях античних міст Північного Причорномор'я свідчить, що частина твердих відходів спалювалася. Попіл же використовувався як будівельний матеріал (в нашарованих основах), а, можливо, з санітарною метою для захисту від мух, скорпіонів та інших членистоногих. Однак багато сміття висипалося, як і в минулому, безпосередньо під зовнішньою стороною міських стін. Про це свідчать численні звалища, виявлені, зокрема, в Пантікапеї і в Ольвії. Так, у Пантікапеї їх товща досягала 5 м, а в Ольвії 6 м²⁹. Такі звалища, що оточували місто, безсумнівно, з одного боку, погіршували загальний санітарний стан, але з іншого — могли служити додатковою перешкодою для ворогів.

У античних містах Північного Причорномор'я значна увага приділялася і упорядкуванню житлових будинків. Діапазон ступеню благоустрою житлових північнопричорноморських будинків в перші століття нашої ери внаслідок соціально-економічної диференціації населення збільшується. Від невеликих однокімнатних жител без санітарних пристосувань і хоча б примітивного декору до перистильних, багатокімнатних, іноді двоповерхових будинків з розкішно оформленими інтер'єрами, а також спеціальним обладнанням. Разом з тим рівень побутового комфорту, навіть у найбільших багатих північнопричорноморських будинках, був суттєво нижчий, ніж в аналогічних спорудах римських міст. Це, крім різниці в економічних і будівельних можливостях, пояснюється і нижчим рівнем розвитку інженерно-санітарного обладнання.

Аерація та інсоляція північнопричорноморських будинків звичайних грецьких типів дотримувалася. Як правило, основні житлові групи орієнтувалися на південь, рідше на захід і схід, тим більше — на північ³⁰. Звичайні будинки склалися з одного-двох поверхів. У більшості випадків кімнати знаходилися безпосередньо біля внутрішнього подвір'я або не далі як через проміжне приміщення, що створювало нормальні умови для природньої вентиляції кімнат.

На відміну, наприклад, від Остії в Північному Причорномор'ї не було багатопверхових прибуткових будинків, які затіяли навколишню забудову і не забезпечували задовільних санітарних умов мешканцям. Не було тут і розкішних атріумноперистильних житлових комплексів із зеленими подвір'ями, басейнами, фонтанами, статуями і т. п., а також міських вілл.

Загалом традиції домобудування попереднього часу (замкнутість і південна орієнтація будинків) відповідають рекомендаціям Вітрувія щодо будівництва житлових будинків на півночі³¹. Але в умовах Північного Причорномор'я ці вимоги, очевидно, в рядових житлових будинках не виконувалися.

Підвищенню комфортності, зокрема кращій регуляції температурного режиму в ордерних будинках, сприяли портики в подвір'ях. Опалення в житлових будинках, як і раніше, здійснювалося за допомогою печей, відкритих вогнищ, переносних жаровень. Спеціальних димовідводних устаткувань типу коробів не виявлено. Витяжка диму здійснювалася через невеликі віконні отвори в зовнішніх стінах. У найбільш багатих будинках, у всякому разі, в їх комплексах лазень, могло застосовуватися опалення теплим повітрям з використанням системи гіпокаустів. Різноманітні опалювальні пристрої траплялися під час розкопок практично повсюдно. Найповніше для цього часу вони вивчені в Ілураті та Козирці. Найменш досліджене питання про денне освітлення кімнат у житлових будинках. За винятком трьох невеличких вікон над печами (в Ілураті та Тиритаці), що служили переважно для витягування диму, до нас не дійшло жодних конструкцій у будинках перших сторіч нашої ери, пов'язаних з влаштуванням вікон. Але їх наявність безсумнівна, особливо у багатих помешканнях, тим більше, що саме в перші століття нашої ери з'являється примітивне віконне скло. Віконні отвори, імовірно, як і у більш ранній час, в основному виходили у внутрішні подвір'я.

Що стосується водопостачання і каналізації житлових будинків, тут принципово нових прийомів не простежується. Водопостачання здійснювалося за допомогою як індивідуальних, так і громадських колодязів, нагромаджувальних цистерн, до яких підводилася вода з каптувальних джерел чи дощова, яка збиралася з дахів будинків. Стічні влаштування переважно представлені каналами відкритого типу, по яких води виводилися за межі будинків. Достовірно атрибутованих приміщень у будинках поки не знайдено, хоча вони повинні були мати місце. У більшості рядових будинків ці види благоустрою перебували на нижчому рівні, ніж у римських містах.

Велика увага у перші сторіччя приділялася вирішенню інтер'єрів. Як можна судити з розписних склепів Боспора³², широко використовувалися розписи стін у кольоровому та інкрустаційному стилях. Фрагменти розписної штукатурки в античних стилях відомі також у Пантікапеї³³ та в інших античних центрах³⁴. Привертають увагу розписи і рельєфні карнизи в інтер'єрах будинків Козирського городища³⁵, хоча взагалі вони мали провінційний характер і поступалися пантікапейським.

У Північному Причорномор'ї у перші сторіччя нашої ери продовжували використовуватися у розписах елліністичні традиції, однак з безсумнівним впливом східних римських традицій, зокрема Паннонії³⁶.

Спеціально слід відзначити появу у перші сторіччя нашої ери і поширення в оформленні інтер'єрів мармурових облицювальних плит,

що, можливо, стало прямим запозиченням римських традицій. Такі плитки різних форм і кольорів трапляються часто у шарах цього періоду, особливо в районах розташування багатих будинків³⁷.

Загалом загальний середній рівень благоустрою північнопричорноморських житлових будинків у перші сторіччя нашої ери знижується. Одна з причин цього — поширення категорії змішаних господарсько (чи виробничо)-житлових будинків³⁸. При відносно невеликих розмірах цих комплексів, коли часто функціональний поділ будинку міг здійснюватися лише по вертикалі, рівень комфортності житлової частини неминуче падав. Такі будинки із змішаною функцією відкриті у Херсонесі (будинок винороба), Тиритаці, Мирмекії та інших центрах³⁹. Але це, як уже відзначалося, не значить, що у Північному Причорномор'ї не існували будинки з розкішно декорованими інтер'єрами. В цьому нас переконують і відносно часті знахідки у римських нашаруваннях цитаделей архітектурних ордерних деталей малих форм, які могли використовуватися, судячи з їх малих розмірів, лише в інтер'єрах.

Формування розглянутих особливостей благоустрою античних північнопричорноморських міст у перші сторіччя нашої ери було зв'язане з усією історичною ситуацією у регіоні, яка корінним чином відрізняється від попереднього елліністичного часу.

Після ряду соціально-економічних і політичних потрясінь — посилення впливу варварських племен, зростання соціальних конфліктів, експансії Понтійської держави наприкінці II — першої половини I ст. до н. е. — у Північному Причорномор'ї з проникненням римлян становище поступово стабілізується.

Практично всі основні чотири центри зосередження античної культури — Тіра, Ольвія, Херсонес, Боспорська держава — хоча і різною мірою, переживають певне економічне піднесення, що закінчується у середині III ст. н. е. з початком готської навали. Остаточо вони згасають як античні центри під час гуннських пересувань, хоча історичні долі цих міст і конкретний характер їх розвитку у період перших сторіч нашої ери були різні.

Звідси ж зміни у благоустрої, які торкнулися тією чи іншою мірою буквально всіх його сторін.

Провінційноримські впливи найбільш яскраво проявилися в плануванні деяких міст, військово-стратегічному будівництві, санітарії і декорі. З'являються нові містобудівні прийоми, які відповідають римській архітектурній традиції благоустрою міст за типом військових таборів. Елементи цієї традиції — зокрема регулярність — проявилися в Ілураті⁴⁰. Певною мірою сюди ж можна віднести римський табір, відкритий у Нижньому Побужжі поблизу уроч. Дідова Хата⁴¹.

Нових рис набуло і будівництво цитаделей для Північного Причорномор'я. Мабуть, відбувалося, хоча і в невеликих масштабах, будівництво військових шляхів. Можливо, якраз такий шлях зв'язував Херсонес з Балаклавою і Хараксом⁴².

Можна б припустити й існування таких специфічних містобудівних комплексів, як форум, однак для цього наявних матеріалів недостатньо.

У містах, і зокрема в цитаделях, поширюється будівництво нової для Північного Причорномор'я категорії споруд, пов'язаних з благоустроєм терм. Вони відомі у Херсонесі, Хараксі, Пантикапеї. Саме з цими спорудами проникає у північнопричорноморський регіон така сприятлива у санітарно-гігієнічному відношенні система опалення, як гілокаусти. Відбувається дальший розвиток будівництва акведуків, звичайно, не настільки монументальних, як в інших регіонах поширення римської культури, але все ж достатньо ефективних. Один з акведуків відкрито у районі Харакса⁴³.

В оформленні міст дальшого поширення набувають скульптура і архітектура малих форм, які прикрашали окремі споруди, вулиці площі і т. п. Це статуї, у тому числі (як можна припустити за зобра-

женнями на пантікапейських монетах)⁴⁴ чисельні портики, екседри, згадки про які знаходимо у пам'ятках епіграфіки Ольвії, Херсонеса, Боспора.

Провінційноримські традиції благоустрою відображалися також у більш пишному декорі приватних будинків і в монументальній архітектурі⁴⁵.

Зрозуміло, всі ці новації мали обмежений характер. Це пояснюється віддаленістю північнопричорноморського регіону і незначним процентом серед населення римлян або вихідців із східних провінцій імперії. Культура ж останніх носила змішаний характер. Давалися ознаки також обмежені виробничо-технічні та економічні можливості.

На благоустрої північнопричорноморських міст негативно позначилася деградація старих елліністичних традицій. Наприклад, погіршення планування старих центрів, скупчення забудови, перебудова вулиць, що погіршувало їх функціональні якості, стихійний розвиток господарських передмість і ін. Безперечно, негативно позначалася їх рустифікація, зокрема поширення господарсько-житлових будинків⁴⁶.

Разом із деградацією старих традицій, очевидно, можна спостерігати і появу елементів варваризації, коли, наприклад, нерозуміння суті античних планувальних прийомів житлових будинків приводило до заплутаних планувань, що, як правило, значно погіршувало як функціональну характеристику, так і їх естетичний вигляд. Яскравий приклад цьому дають будинки поселення перших сторіч нашої ери поблизу с. Козирка⁴⁷.

Існуючі матеріали не дають змоги виділити в рамках періоду, що вивчаємо, етапи розвитку благоустрою. Недостатньо яскраво простежуються в цьому відношенні і регіональні особливості того чи іншого центру. Однак загальні для Північного Причорномор'я тенденції розвитку благоустрою, як ми прагнули показати вище, простежуються виразно. Їх можна охарактеризувати як продовження еволюції більш ранніх елліністичних традицій з відносно обмеженим нашаруванням римськопровінційного впливу. Це значною мірою відповідає загальним тенденціям розвитку архітектури північнопричорноморських міст у перші сторіччя нашої ери⁴⁸.

А. И. КУДРЕНКО

Благоустройство городов Северного Причерноморья в I—IV вв. н. э.

Резюме

Статья посвящена проблеме благоустройства античных городов Северного Причерноморья в первые века нашей эры.

Под благоустройством подразумевается совокупность мер, принимаемых для создания здоровых и отвечающих гигиеническим нормам условий жизни населения. В этой связи рассматриваются такие аспекты, как горизонтальная и вертикальная планировка, обеспечение благоприятного санитарного состояния городов, благоустройство и декоративное оформление жилых домов.

Выявлены провинциально-римские, эллинистические и варварские традиции, влияющие на уровень благоустройства северопричерноморских городов. Общей тенденцией в развитии их благоустройства является продолжение эволюции более ранних эллинистических традиций с относительно ограниченным провинциально-римским влиянием, что в значительной мере совпадает с общими тенденциями развития архитектуры в Северном Причерноморье в первые века нашей эры.

¹ *Витрувий. Десять книг об архитектуре* / Пер. Ф. А. Петровского. — М., 1936. — [Кн.] 1—4.

² *Бакутис В. Э., Горохов В. А., Луц Л. Б., Расторгуев О. С.* Инженерное благоустройство городских территорий. — М., 1979. — С. 6—7.

³ *Карасев А. Н.* К вопросу о водоснабжении Ольвии // СА. — 1941. — № 7. — С. 129; *Карасев А. Н.* Архитектура АГСП // Античные города Северного Причерно-

морья. — М.; Л., 1955. — С. 188—214; *Леви Е. И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — 152 с.

⁴ *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985. — 191 с.

⁵ *Крыжицкий С. Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии. — Киев, 1971. — 143 с.; *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Киев, 1982. — 266 с.; *Пичилян И. Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье. — М., 1984. — 294 с.

⁶ *Блаватский В. Д.* Харакс // МИА. — 1951. — 19. — С. 286; *Блаватский В. Д.* Строительное дело Пантикапея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг. // МИА. — 1951. — № 56. — С. 5—95; *Блаватский В. Д.* Раскопки Пантикапея в 1954—1958 гг. // СА. — 160. — № 2. — С. 168—192.

⁷ *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России. — СПб. — 1914. — С. 70—136.

⁸ *Думберг К. Е.* Раскопки в Пантикапее // ОАК за 1898 г. СПб. — 1901. — С. 12—15; *Дьяков В. Н.* Древности в Ай-Тодоре // Сб. тр. Алушкинск. историко-бытового музея. — Ялта, 1930. — № 1. — С. 30; *Костюшко-Валюжинич К. К.* Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1898 г. — СПб., 1901. — С. 10—11; *Николаева Э. Я.* Раскопки терм в Кепях // КСИА АН СССР. — 1975. — 143. — С. 77; *Антонова И. А., Аркадова Л. А.* Раскопки терм и античной протейхизмы в Херсонесе // АО 1970. — М., 1971. — С. 270—271.

⁹ *Дион Хризостом.* Борисфенитская речь. — С. — Ч. 2. — С. 171—174.

¹⁰ *Славин Л. М.* Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг. / Ольвия. — Киев, 1940. — 1940. — Т. 1. — С. 49—82; *Крыжицкий С. Д.* Ольвия... — С. 140—141.

¹¹ *Ветштейн Р. І.* Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. // АП УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 62.

¹² *Белов Г. Д.* Северный прибрежный район Херсонеса // МИА. — 1953. — № 34. — С. 17.

¹³ *Гайдукевич В. Ф.* Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 // МИА. — 1958. — 85. — С. 144.

¹⁴ *Eschebach Hans.* Pompeji. Vebe. A. Seemann. — Buch und Kunstverklag. — Leipzig, 1984. — S. 86.

¹⁵ *Фурманська А. І.* Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 85.

¹⁶ *Блаватский В. Д.* Строительное дело... — С. 85.

¹⁷ *Зубов В. П., Петровский Ф. А.* Архитектура античного мира (материалы и документы по истории архитектуры). — М., 1940. — С. 22.

¹⁸ *Блаватский В. Д.* Строительное дело. — С. 71—75.

¹⁹ *Ветштейн Р. И.* Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 78; *Крапивина В. В.* К вопросу о застройке Ольвии во II—III вв. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 202—204; *Крыжицкий С. Д.* Ольвия... — С. 134—135.

²⁰ *Крапивина В. В.* Указ. соч. — С. 204; *Крыжицкий С. Д.* Ольвия... — С. 135.

²¹ *Фурманська А. І.* Розкопки Тіри в 1958 р. // АП УРСР. — 1962. — Т. 11. — С. 122.

²² *Зубов В. П., Петровский Ф. А.* Архитектура античного мира... — С. 301.

²³ *Бураков А. В.* Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — С. 13.

²⁴ *Гайдукевич В. Ф.* Эллинистическая усадьба Илурат. — Л., 1981. — С. 50.

²⁵ *Борисова В. В.* Херсонес. Строительные керамические материалы // САИ. — 1966. — Вып. Г1-20. — С. 49.

²⁶ *Фармаковский Б. В.* Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913. — С. 87; *Брашинский И. Б.* Ольвия. Строительные керамические материалы // САИ. — 1966. — Вып. Г1-20. — С. 157.

²⁷ *Блаватский В. Д.* Харакс... — С. 286; *Кобылина М. М.* Раскопки центральной части Фанагории в 1959—1960 гг. // КСИА АН СССР. — 1963. — Вып. 95. — С. 100.

²⁸ *Костюшко-Валюжинич К. К.* Раскопки в Ольвии... — С. 10—11; *Блаватский В. Д.* Харакс... — С. 283; *Думберг К. Е.* Раскопки в Пантикапее... — С. 13—15.

²⁹ *Блаватский В. Д.* Харакс... — С. 23; *Лейпунская Н. А.* О периодизации застройки Верхнего города Ольвии // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.; Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 89.

³⁰ *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома... — С. 82—83.

³¹ *Витрувий.* Десять книг об архитектуре... (Прим. к гл. III). — С. 115.

³² *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914. — С. 135.

³³ *Алексеева Е. М.* Фрагменты расписной штукатурки первых веков нашей эры из Пантикапея // История и культура античного мира. — 1977. — С. 3 и сл.

³⁴ *Эрнштедт Е. В.* Монументальная живопись Северного Причерноморья. Общий обзор памятников живописи // АГСП. — М.; Л., 1955. — С. 248, 262.

³⁵ *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В.* Опыт реконструкции жилых домов поселений ольвийской периферии первых веков нашей эры у с. Козырка // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 52.

³⁶ *Бураков А. В.* Козырское городище. — С. 59; *Блаватский В. Д.* Строительное дело. — С. 71.

³⁷ *Блаватский В. Д.* Строительное дело... — С. 2.

³⁸ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Киев, 1982. — С. 109.

³⁹ Там же. — С. 100, 102, 103, 109.

⁴⁰ Гайдукевич В. Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // МИА. — 1958. — № 85. — С. 141.

⁴¹ Буйских С. Б. Оборонительные сооружения Ольвийского государства первых веков нашей эры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1984. — С. 11.

⁴² Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // ИАК. — СПб., 1911. — Вып. 40. — С. 8.

⁴³ Блаватский В. Д. Харакс // МИА. — 1951. — № 19. — С. 286.

⁴⁴ Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964. — 232 с.

⁴⁵ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1908 г. — СПб., 1912. — С. 13.

⁴⁶ Крыжицкий С. Д. Жилые дома... — С. 81, 94, 95.

⁴⁷ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В. Опыт реконструкции жилых домов поселений ольвийской периферии первых веков нашей эры у с. Козырка // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 192—219; Крыжицкий С. Д. Жилые дома... — С. 94.

⁴⁸ Крыжицкий С. Д. Римские традиции в градостроительстве и архитектуре античных городов Северо-Западного Причерноморья // Тез. докл. и сообщ. совм. школы-семинара: «Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. на юго-западе СССР и сопредельных регионов». — Ужгород, 1985. — С. 41—43.